

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

Методичні рекомендації для семінарських занять
і самостійної роботи
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
освітньо-професійних програм «Біологія»,
«Середня освіта (біологія та здоров'я людини)»,
«Біотехнології та біоінженерія»

Електронний ресурс

Харків – 2025

УДК 94(477) (075,8)

I-90

Рецензенти:

Гончарова Ольга – к. і. н., доц. кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Дворкін Ігор – к. і. н., доц. кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 8 від 28 березня 2025 року)*

I-90 **Історія** України: цивілізаційний вимір: методичні рекомендації для семінарських занять і самостійної роботи для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освітньо-професійних програм «Біологія», «Середня освіта (біологія та здоров'я людини)», «Біотехнології та біоінженерія» [Електронний ресурс] / уклад. А. О. Боженко, М. Є. Домановська, Я. І. Шкабура. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. – (PDF 49 с.)

Для здобувачів вищої освіти освітніх програм: «Біологія», «Середня освіта (біологія та здоров'я людини)», «Біотехнології та біоінженерія». Методичні рекомендації містять поради щодо організації та проведення семінарських занять і самостійної роботи з курсу «Історія України: цивілізаційний вимір».

УДК 94(477) (075,8)

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2025

© Боженко А. О., Домановська М. Є., Шкабура Я. І., уклад., 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Мета і завдання курсу «Історія України: цивілізаційний вимір».....	6
2. Особливості організації семінарських занять. Критерії оцінювання.....	7
3. Плани семінарських занять і методичні рекомендації до підготовки.....	12
Тема 1. Вступ до історії України: цивілізаційний вимір. Заняття 1. Світ природи і людське суспільство – динаміка взаємин в Європі та Україні.....	12
Тема 2. Українські землі у ранньомодерний час (XVI – середина XVIII ст.). Заняття 2. Загальні тенденції розвитку наукових знань, книжності та освіти у ранньомодерний час (XVI – середина XVIII ст.).....	13
Заняття 3. Зародження капіталістичних відносин і технічні новації в Європі ранньомодерної доби (XVII – XVIII ст.).....	15
Тема 3. Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. Заняття 4. Науково-технічна революція XIX ст.: європейський та український вимір.....	18
Заняття 5. Модернізація в українських землях: урбанізація та індустріалізація.....	19
Тема 4. Україна у «короткому XX столітті». Заняття 6. Культура, наука та політика в українських землях міжвоєнного часу.....	21
Заняття 7. Наука та культура УРСР після завершення Другої світової війни.....	24
Заняття 8. Чорнобильська катастрофа: від ідеології до екології.....	26
Творчий проєкт.....	28
4. Методичні рекомендації для підготовки до семестрового екзамену. Список питань. Критерії оцінювання.....	29
5. Рекомендована література для підготовки до екзамену.....	45
6. Список використаної літератури.....	47

ВСТУП

Курс «Історія України: цивілізаційний вимір» покликаний поглибити знання здобувачів вищої освіти з історії України, які вони здобули у школі, а також розширити перспективу, надавши широкого глобального контексту. За умов російської агресії в Україні та викликів, перед якими постала українська нація, вивчення цього курсу також стає необхідною засадою формування національної ідентичності.

В ході вивчення дисципліни «Історія України: цивілізаційний вимір» здобувачі вищої освіти мають опанувати такі загальні компетенції, як розуміння цінностей громадянського суспільства, своїх прав і обов'язків, здатність до пошуку та обробки наукової інформації, критичне мислення та здатність до логічної побудови своїх публічних виступів і письмових текстів. Знання та навички, отримані під час вивчення курсу стануть у пригоді не тільки в аудиторії, а й у повсякденному житті, зокрема, можуть використовуватися для протидії російській пропаганді, яка активно використовує історичні наративи.

Методичні рекомендації укладені з урахуванням специфіки спеціальностей освітньо-професійних програм «Біологія», «Середня освіта (біологія та здоров'я людини)», «Біотехнології та біоінженерія». Здобувачам вищої освіти пропонуються такі теми, як використання методів палеоботаніки та палеозоології у дослідженні первісного етапу історії людства, особливості розвитку наукових знань, зокрема біологічних, у модерну добу, дослідження впливу радіації внаслідок Чорнобильської катастрофи на екосистеми тощо.

Окрім аудиторних занять, у тому числі з використанням технологій дистанційного навчання у синхронному форматі, важливу роль у процесі здобуття якісної вищої освіти має самостійна робота. Вона передбачає опрацювання лекційного матеріалу, підготовку до семінарів, виконання творчих проєктів і проходить під керівництвом викладача. Такий підхід сприяє формуванню як загальних, так і фахових компетентностей, допомагаючи здобувачам досягати навчальних результатів, визначених освітньо-

професійними програмами. У процесі навчання набуті знання поступово трансформуються у стійкі вміння та навички.

Для ефективної організації самостійної роботи здобувачам вищої освіти необхідно підтримувати постійну взаємодію з викладачем, який здійснює планування завдань і надає консультації. Важливу роль відіграє своєчасне розміщення методичних матеріалів на онлайн-платформах, а також забезпечення постійної комунікації, що є особливо значущим в умовах дистанційного навчання. Додатково ефективними є групові форми роботи, які розвивають комунікативні навички та мотивують до досягнення поставлених цілей.

Методичні рекомендації містять детальні інструкції щодо опрацювання проблемних питань семінарів, підготовки творчих проєктів, а також список рекомендованої літератури. Вони включають поради для підготовки до іспиту, критерії оцінювання відповідей на семінарах, творчих робіт і екзаменаційних завдань. Наявність більшої кількості пропонованих завдань до семінарських завдань дозволяє викладачу досягнути більшої гнучкості у плануванні занять та виборі тем, які потребують більш детального розгляду.

1. Мета і завдання курсу «Історія України: цивілізаційний вимір»

Мета курсу «Історія України: цивілізаційний вимір» – не лише поглибити знання здобувачів вищої освіти про історію України в широкому цивілізаційному контексті, а й сформувати навички роботи з історичними джерелами та академічною літературою.

Курс спрямований на розуміння ролі історії України у цивілізаційному вимірі в соціально-гуманітарних науках, ознайомлення з сучасними теоретичними підходами. Значна увага приділяється аналізу першоджерел, наукових досліджень і літератури, що дозволяє студентам отримати практичні інструменти для осмислення суспільних процесів у минулому й сьогодні.

Навчальний процес включає семінарські заняття та самостійну роботу, що передбачає роботу з великими текстами, критичне осмислення інформації та формування власної аналітичної позиції. Дискусійний формат занять сприяє розвитку навичок аргументованого висловлювання, що є важливим для професійного становлення, зокрема для спеціалістів природничих наук. У результаті вивчення дисципліни студенти отримають системне уявлення про ключові періоди історії України у цивілізаційному вимірі, особливості соціально-економічних, політичних і культурних процесів у глобальному контексті, розвиток державних утворень в українських землях, сучасні підходи до аналізу історичних подій.

Практичний складник курсу передбачає формування вмінь критично аналізувати історичні процеси, брати участь у фахових дискусіях, використовувати поняттєвий апарат історичної науки, працювати з джерелами та дослідницькими матеріалами.

2. Особливості організації семінарських занять. Критерії оцінювання

Семінарські заняття є важливим компонентом курсу, оскільки сприяють не лише систематизації та поглибленню знань, а й розвитку аналітичного мислення, уміння критично оцінювати історичні події, явища та постаті. Вони допомагають здобувачам вищої освіти формувати навички публічних виступів, аргументованого обговорення та участі в дискусіях, що також є складовою підготовки до підсумкового іспиту.

Семінарське заняття зазвичай проводиться після ознайомлення студентів із відповідною лекційною темою. Це дозволяє їм отримати загальне уявлення про матеріал і під час підготовки глибше опрацьовувати заплановані питання.

Типова структура семінару включає 3–5 ключових питань, які розглядаються у форматі дискусій, аналітичних бесід з використанням мультимедійних презентацій. Виступи студентів можуть відбуватися як за власним бажанням, так і за ініціативою викладача, що дозволяє залучити всіх здобувачів до обговорення. Оцінюються не лише відповіді студентів, а й їхні аргументовані доповнення та зауваження. Після завершення заняття викладач підбиває підсумки, фіксує оцінки та вносить їх у систему електронного навчання.

Результати роботи на семінарських заняття входять до загального рейтингового балу разом з оцінками за творчі проекти, перевіркового тест та екзаменаційне завдання. Підготовка відбувається самостійно за заздалегідь опублікованим планом. Відвідування семінарів є обов'язковим: пропущені або незадовільно оцінені заняття необхідно перескладати під час консультацій або в онлайн-форматі. Для допуску до іспиту студент має набрати щонайменше 10 балів за участь у семінарах.

Курс передбачає проведення 8 семінарських занять. Робота на семінарському занятті оцінюється за таким принципом: повнота відповідей на передбачені планом питання; активна участь у дискусіях; підготовлені індивідуальні виступи та доповіді.

Залежно від особливостей курсу, тематика та формат семінарів можуть змінюватися. Деякі заняття можна замінювати презентаціями творчих проєктів, обговореннями у форматі круглого столу або студентських конференцій.

Приклади тем для таких занять:

1. Видатні постаті української біологічної науки
2. Біологія та війна: усна історія з повномасштабного вторгнення Російської федерації (есе та творчі проєкти).

Такі форми роботи сприяють розвитку дослідницьких навичок, формуванню міждисциплінарного підходу та критичного осмислення сучасних історичних процесів.

Критерії оцінювання роботи здобувачів на семінарських заняттях:

За підсумками кожного семінарського заняття викладач оцінює рівень знання здобувачами першоджерел, наукової літератури, уміння логічно та послідовно виступати під час обговорення питань плану семінарського заняття, ставити та відповідати на запитання в ході дискусії. Здобувач може набрати від 1 до 50 балів за роботу на семінарах протягом семестру.

Семінари 1–8 максимально оцінюються у 5 балів кожний. Дослідницький проєкт – 20 балів. Максимальна кількість балів за усі виступи: $5 \cdot 8 + 15 = 60$ балів.

Критерії оцінювання семінарів 1–8:

- 0 балів** – студент присутній, але не брав участі в обговоренні;
- 1 бал** – формальний, короткий виступ, що не відповідає контексту питання;
- 2 бали** – формальний виступ зі значною кількістю фактичних помилок;
- 3 бали** – частковий виступ за темою, містить незначну кількість фактичних помилок;
- 4 бали** – логічний виступ, інформаційно повний, продуманий;
- 5 балів** – красномовний виступ, риторично грамотний за усіма параметрами оцінювання, студент не тільки відповідає на питання, а й коментує відповіді інших та ставить питання.

Критерії оцінювання дослідницького проєкту:

0 балів – робота відсутня або виявлено плагіат та інші серйозні порушення академічної доброчесності.

1 бал – робота подана, але не відповідає заявленим вимогам, зокрема, велика частина матеріалу є плагіатом або механічним копіюванням з інших джерел, відсутній логічний зв'язок між частинами роботи, виступ на семінарі не відбувся або студент зачитував текст і не був здатний відповісти на питання аудиторії

2 бали – мінімальний відсоток власної роботи, проєкт складається з неструктурованих фрагментів інформації, відсутній аналіз, немає чіткої аргументації, виступ не демонструє розуміння матеріалу, доповідач уникає питань.

3 бали – дослідження поверхневе, ключові питання теми не розкриті, присутні численні логічні, граматичні та стилістичні помилки, презентація неструктурована, візуальні матеріали неінформативні, виступ невпевнений, студент не відповідає на питання аудиторії.

4 бали – частина проєкту виконана, але тема не розкрита повністю, погано сформульовані висновки, аргументація слабка, виступ студента монотонний, без взаємодії з аудиторією.

5 балів – проєкт формально завершений, але якість виконання низька, джерела використовуються поверхнево, є фактичні помилки, виступ короткий, доповідач не відповідає на питання.

6 балів – дослідження охоплює тему, але не має аналітичного характеру, використано мінімальну кількість джерел, є помилки в оформленні, презентація оформлена з помилками.

7 балів – робота відповідає темі, але містить багато граматичних і стилістичних помилок, візуальні матеріали слабкі, виступ не структурований

8 балів – проєкт виконаний на базовому рівні, але є логічні невідповідності, джерела використані вибірково, аналіз поверхневий, структура виступу не завжди логічна

9 балів – тема розкрита частково, не вистачає аргументів, презентація не завжди вдало доповнює текст виступу, виступ монотонний, але спроби пояснити матеріал є.

10 балів - проєкт має логічну структуру, але містить фактичні помилки, висновки нечіткі, не підкріплені аргументами, виступ поверхневий.

11 балів – проєкт логічно побудований, але має недостатньо глибокий аналіз, презентація відповідає темі, але малоінформативна, виступ впевнений, але не містить пояснень деталей.

12 балів – тема досліджена, але є пропуски в аналізі або некоректне використання джерел, презентація сприймається складно, є недоліки в дизайні, виступ вільний, але доповідач не пояснює складні моменти.

13 балів – проєкт змістовний, але містить деякі неточності або спрощення, презентація добре оформлена, але не завжди логічно структурована, виступ впевнений, але недостатньо інтерактивний.

14 балів – робота виконана якісно, але є незначні логічні або стилістичні недоліки, джерела використані коректно, аналіз є, але не вистачає глибини, виступ чіткий, доповідач впевнений, але не завжди пояснює складні моменти.

15 балів – проєкт логічно структурований, всі частини присутні, аналіз на достатньому рівні, але є окремі помилки в аргументації, виступ добре підготовлений, є взаємодія з аудиторією.

16 балів – проєкт чітко відповідає вимогам, тема розкрита в повному обсязі, презентація інформативна, добре оформлена, виступ логічний, є впевнені відповіді на питання.

17 балів – виконано якісне дослідження, презентація не тільки візуально приваблива, а й логічна, виступ цікавий, доповідач залучає аудиторію.

18 балів – проєкт добре аргументований, відчувається аналітичний підхід, презентація чітка, структурована, підкреслює ключові моменти, виступ живий, доповідач впевнено пояснює матеріал.

19 балів – проєкт на високому науковому рівні, відповідає всім вимогам, використано різноманітні джерела, оформлення бездоганне, виступ не тільки чіткий, але й інтерактивний, захоплює увагу аудиторії.

20 балів – відмінна робота, тема розкрита глибоко, всі джерела правильно використані, презентація ідеальна, добре структурована, без зайвої інформації, виступ виділяється ораторською майстерністю, доповідач легко спілкується з аудиторією, впевнено відповідає на всі запитання.

Дотримання засад академічної доброчесності:

Під академічною недоброчесністю ми розуміємо такі явища:

1. Плагіат – дослівне або структурне відтворення матеріалу з відкритих джерел чи роботи іншого студента без належного цитування. Це може включати копіювання текстів, ідей, даних або методологій без відповідного посилання.
2. Академічне шахрайство – свідоме викривлення або фальсифікація результатів дослідницької діяльності. До цього виду порушень належать:
 - використання вигаданих або неточних джерел та посилань;
 - відсутність належного цитування використаних матеріалів;
 - застосування шпаргалок, електронних пристроїв або сторонньої допомоги під час екзаменів;
3. Виконання студентських робіт іншими особами
4. Недоброчесне використання засобів штучного інтелекту (наприклад, ChatGPT), зокрема генерація текстів робіт без подальшого опрацювання та перевірки фактів та наявної інформації. Дозволяється використовувати засоби штучного інтелекту для допомоги у редагуванні текстів та структуруванні ідей

Академічна недоброчесність підриває довіру до освітнього процесу та негативно впливає на якість освіти. Тому важливо дотримуватися принципів академічної етики та доброчесності у навчальній діяльності.

3. Плани семінарських занять і методичні рекомендації до підготовки

Тема 1. Вступ до історії України: цивілізаційний вимір.

Заняття 1. Світ природи і людське суспільство – динаміка взаємин в

Європі та Україні

План заняття

1. Що вивчає історія? Як ми дізнаємося про історичні події поза навчальними закладами? Поясніть, що таке колективна пам'ять, публічна історія, комеморативні практики.
2. Що таке цивілізація? До якого цивілізаційного простору належить Україна? Як Ви вважаєте, історію потрібно вивчати в глобальному чи локальному вимірі?
3. Як біологічні науки можуть допомогти у вивченні стародавньої історії? Які методи природничих наук використовуються у датуванні археологічних знахідок?
4. Біоархеологія як наука: дослідження могильників часів Київської Русі

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 9-те вид., випр. і доп. Київ: Академія, 2023. 560 с.
2. Козак О. Д., Потехіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. Методичні рекомендації з польової антропології. Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2019. 108 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi76/0056483.pdf>.
3. Комар О. В. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970–1987 рр.). *Археологія і давня історія України: зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2019. Вип. 1 (30). С. 254–267.*
4. Природничі методи в археології (перелік з сайту Спілки археологів України). URL: <http://www.vgosau.kiev.ua/2016-05-13-14-43-05/804>.
5. Слободян Т. Біоархеологічні колекції Інституту археології НАН України. Каталог кремаційних матеріалів. Київ: Інститут археології НАН України, 2024. 138 с.

6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге. Київ: Критика, 2006. 581 с. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>.

Методичні рекомендації

До першого і другого питання студенти мають поміркувати, що є предметом та об'єктом курсу «Історія України: цивілізаційний вимір», наголосити на ролі музеїв, меморіалів, популярних інтернет-ресурсів, художніх фільмів, комп'ютерних ігор, сімейних історій, засобів масової інформації у формуванні колективної пам'яті.

Також бажано розглянути, які персоналії та події є значущими з погляду суспільства для історії України у цивілізаційному вимірі. Чи вони представляють виключно етнічний вимір нації, чи наявні представники національних меншин? У контексті цього важливим є також розуміння того, чим є цивілізація та культура та визначення того, до яких цивілізаційних контекстів належить Україна.

Третє і четверте питання, з одного боку, ознайомлюють студентів з найдавнішою добою історії України, а з іншого – допомагають зрозуміти міждисциплінарний зв'язок археології та природничих наук, зокрема біологічних. Пропонується також розглянути приклади досліджень могильників доби Київської Русі та поміркувати над тим, яку інформацію можуть дати біологічні залишки.

Тема 2. Українські землі у ранньомодерний час

(XVI – середина XVIII ст.)

Заняття 2. Загальні тенденції розвиток наукових знань, книжності та освіти у ранньомодерний час (XVI – середина XVIII ст.)

План заняття

1. Ренесанс, Реформація і початок Наукової революції: загальноєвропейський контекст:

а) сакральне vs світське: вплив релігійної ідеології на наукові уявлення;

- б) нові явища і здобутки в науці XVI століття;
 - в) Пересопницьке Євангеліє – визначна рукописна пам'ятка українського народу;
 - г) книгодрукування і загальна грамотність населення: відмінність західної (католицької) і східної (православної традицій).
2. Розвиток медичних знань та боротьба з епідеміями ранньомодерного часу
 3. Система освіти на українських землях у ранньомодерний час. Колегіуми та становлення природничих наук.
- а) Острозька і Києво-Могилянська академії;
 - б) єзуїтські колегіуми та трансфер західної освітньої традиції на схід.

Література

1. Андрєєва С. С. Впровадження карантинів на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734–1775 рр.). *Україна крізь віки*. 2010. С. 608–623.
2. Андрєєва С. С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів нової Січі. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття*. Вип. 4 (5). Запоріжжя : Тандем-У, 1999. С. 143–152.
3. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 9-ме. вид., випр. і доп. К.: Академія, 2023. 560 с.
4. Висотін М. Б. Втрати мирного населення Волині від епідемічних захворювань у роки Хмельниччини (за матеріалами Волинського воєводства). *Українознавство*. 2017. № 4 (65). С. 109–125.
5. Ян Лятос: ренесансна філософія та наука на українських землях / Ред.: П. М. Кралюк, М. М. Якубович. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 144 с.

Методичні рекомендації

Аналіз першого блоку питань передбачає увагу до загальноєвропейських явищ, зокрема Ренесансу і Реформації, які зумовили глибокі трансформації уявлень ранньомодерної людини про навколишній світ, власну цінність і

можливості. Здобувачам пропонується порівняти роль релігії і церкви у періоди середньовіччя і раннього нового часу, а також ставлення духовенства до наукового прогресу і науковців як спільноти.

У питанні, присвяченому Пересопницькому Євангелію, пропонується згадати початки традиції перекладу Святого письма європейськими мовами і її важливості не лише для розвитку релігії та церкви, а й книжності у цілому.

Також пропонується порівняти західну і східну книжну традицію у контексті розвитку книгодрукування. Де було більше друкованих книжок? Де було більше населення, що вміло читати? Де виникли перші університети?

Друге питання присвячене розвитку медичних знань. Важливо простежити, як уявлення про природу захворювання впливали на методи його лікування, як епідемії впливали на поточну соціальну та демографічну ситуацію. Також важливим є простежити повідомлення про захворювання у джерелах.

Третє питання присвячено становленню і розвитку освітніх закладів, які водночас були науковими осередками. Пропонується звернути увагу на навчальні програми Острозької та Києво-Могилянської академії, визначити, які кадри вони тут готувалися, віднайти інформацію щодо причин закриття Острозької академії та подальшої долі київського закладу, також розглянути такий феномен як православні колегіуми.

Також необхідно звернути увагу на присутність в українських землях осередків західної освітньої традиції. Чому навчали в єзуїтських колегіумах? Які цінності сповідували викладачі, керівництво та фундатори, і як вони позначилися на розвитку освіти та науки в українських землях

Заняття 3. Зародження капіталістичних відносин і технічні новації в Європі ранньомодерної доби (XVII – XVIII ст.)

План заняття

1. Військова справа козаків: спільнота на фронті. Нові технології виготовлення зброї і ведення війни

2. Річ Посполита і виклики європейського капіталізму: особливості організації сільського господарства і міської економіки.
3. Геополітичні зміни останньої третини XVIII століття і зміни в організації торгівлі і транспорту на українських землях. Розбудова чорноморських портів. Залученність українських земель до міжнародної торгівлі.
4. Доба Просвітництва і нові явища в українській та європейській науці. Григорій Сковорода.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 9-те. вид., випр. і доп. К., 2023. 560 с.
2. Горобець В. Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state? / За ред. В. Смоля. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 116 с.
3. Золота доба українського лицарства. Військо та зброя. Політика і право. Економіка й торгівля. Персоналії / Борис Черкас, Владислав Берковський, Дмитро Ващук, Андрій Федорук. Харків: КСД, 2018. 236 с.
4. Маслійчук В. Здобутки та ілюзії: Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. Харків, 2018. 539 с.
5. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. 368 с.
6. Плохій Сергій. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності / Перек. з англ. Р. Клочка. Харків: КСД, 2016. 496 с.
7. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.
8. Смолій В., Степанков В. та ін. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К.: Вид-во «АМЕННОТЕР», 2016. 320 с.
9. Сокирко О. Міста, фортеці, гарнізони. фортифікаційно-оборонні стратегії в козацькому Гетьманаті доби «мілітарної революції». URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/07.pdf>

10. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. В. Смолій, О. Бакинська, В. Горобець та ін. К.: Інститут історії України, 2014. 671 с.

Методичні рекомендації

У першому питанні пропонується згадати зміни, спричинені новаціями доби пізнього середньовіччя і розвитком технологій в ранньомодерну добу у кам'яному будівництві та зведенні фортифікаційних споруд. Чи зберегли своє значення середньовічні фортеці на території України? Як їх перебудовували та використовували у новий час?

Що нового з'явилося у виробництві зброї? Як воювали шляхтичі, козаки та кримські татари? Чи спричинило винайдення пороху і вогнепальної зброї глобальні зміни у веденні війни?

У другому питанні пропонується звернути увагу на механізми зародження капіталістичних відносин і їхніх локальних відмінностей (Англія, Німеччина, Річ Посполита). Як польські пани й купці реагували на виклики? Що могли запропонувати на західноєвропейський ринок і до яких економічних змін вдавалися у тому числі в українських землях?

Козацька економіка: чи ефективна модель так званого «фермерства» в умовах ранньомодерних викликів? Як українські міста стали центрами міжнародної торгівлі? Як обиралися шляхи сполучення і транспортні засоби?

У третьому питанні пропонується поміркувати над тим, як змінили українську економіку і суспільство геополітичні зміни останньої третини XVIII століття (поділи Речі Посполитої, російсько-турецькі війни, ліквідація Запорізької Січі). Які з'явилися нові міста і центри міжнародної торгівлі?

У четвертому питанні пропонується пригадати характерні риси Просвітництва періоду масштабних зрушень в науці і освіті, формування ідеалу «освіченого монарха». Кому з правителів Російської і Австрійської імперій вдалося реалізувати ідею «освіченого абсолютизму»? Які наукові відкриття, наукові праці видатних європейських вчених другої половини XVIII століття відомі? Що ми знаємо про Григорія Сковороду і його оточення?

Тема 3. Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Заняття 4. Науково-технічна революція XIX ст.: європейський та український вимір

План заняття

1. Концепція та періодизація науково-технічних революцій. Сутність другої та третьої науково-технічної революції. Наукові відкриття у галузі фізики: загальноєвропейський та український досвід.
2. Концепція класичного університету. Передумови відкриття Харківського університету. Біологія у Харківському університеті.
3. Вплив наукових досліджень та технічних винаходів на санітарно-гігієнічний стан українських міст у XIX ст.: розвиток водогону та каналізації.

Література:

1. Кун Т. Структура наукових революцій / пер. з англ. О. Васильєва. Київ: Порт-Роял, 2001. 228 с.
2. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.): монографія. Харків: ХДМУ, 2007. 346 с.
3. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
4. Шандра В. С. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54.

Методичні рекомендації

У першому питанні теми необхідно розглянути характерні риси науково-технічної революції кінця XIX – початку XX століття, попередньо згадавши контекст розвитку наукового знання у ранньомодерний час (див. Заняття 2). Також бажано звернути увагу на понятті наукової парадигми, на змінах парадигми фізичної науки за часів другої науково-технічної революції, підкріпивши свої аргументи конкретними прикладами винаходів, що були здійснені, як європейськими, так і українськими дослідниками. Також важливо простежити зв'язок українських науковців з європейськими науковими школами.

Друге питання торкається подальшої генези освітньої системи в українських землях. Важливо схарактеризувати основні університетські системи (французька, американська, англійська, німецька), поміркувати, до якої належали перші університети на українських землях. Також важливо розглянути історію заснування Харківського університету та роль іноземних вчених у цьому процесі. Особливу увагу треба звернути на основні напрями досліджень та досягнення вчених-біологів та Товариства любителів природи при Харківському університеті. У третьому питанні бажано порівняти ситуацію з ранньомодерним часом, зокрема, як розвиток епідеміології вплинув на методи боротьби з інфекційними хворобами, а також розглянути вплив розвитку міського господарства у сфері облаштування водогону, каналізації, обробки сміття, скотобоєнь на стан здоров'я мешканців міст.

Заняття 5. Модернізація в українських землях: урбанізація та індустріалізація

План заняття

1. Модернізаційна концепція та її критика.
2. Урбанізація та міський спосіб життя наприкінці XIX – на початку XX ст.
3. Розвиток технологій та вплив на міське господарство українських міст
4. Розвиток залізниць та колонізація Донбасу. Трансфер знань з Західної Європи.

Література

1. Глушко М. С. Україна, держава: транспорт. *Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.* К. Наукова думка, 2018. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.%204.%203
2. Закірова С. Особливості урбанізаційного процесу в Україні у XIX – на початку XX століття (на прикладі м. Слов'янська Харківської губернії).

Краєзнавство. 2016. № 1–2. С. 59–65. URL:
<http://search.nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003164>

3. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.
4. Кульчицький С. В. Залізничне будівництво в Україні 19 – початку 20 століть. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zaliznychne_budivnuctvo_v_Ukr
5. Меліхова Т. Л. Великі міста України в індустріальну епоху. Вісник Мукачівського державного університету. Серія: Економіка і суспільство. 2017. Вип. 9. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/9_ukr/157.pdf
6. Становлення та розвиток річкового транспорту України у XIX – на початку XX століття / О. В. Сандурська. Питання історії науки і техніки. 2013. № 2. С. 45–51. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/77671>
7. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Художник-оформлювач І. В. Осипов. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
8. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / МОН України, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.

Методичні рекомендації

У першому питанні теми необхідно дослідити термін «модернізація» та її складники, розглянути критичні підходи до теорії модернізації та проаналізувати зв'язок модернізації в українських землях з процесами, що відбувалися у країнах Західної Європи.

Друге питання передбачає аналіз урбанізаційних процесів та визначення поняття «міський спосіб» життя (зокрема, появу транспортної, соціальної інфраструктури, міської ідентичності, концепту дозвілля тощо). Це дозволить

перейти до шостого питання, в якому необхідно окреслити тенденції розвитку міських технологій, зокрема, електричного транспорту, автомобільного руху, телефонної та радіокомунікації, електричного освітлення.

Третє питання присвячено інтенсивній колонізації Донбасу. На цьому прикладі важливо торкнутися питання трансферу знань з Західної Європи (Бельгія, Франція, Велика Британія) у сфері розвитку промисловості, впливі іноземних підприємців на колонізаційні процеси. Необхідно наголосити на засадах планування корпоративних міст Донбасу, технологіях будівництва копалень та переробних комбінатів. Не останню роль у колонізації відіграв розвиток залізничної мережі, тут бажано визначити основні напрямки та динаміку її розвитку.

Тема 4. Україна у «короткому ХХ столітті»

Заняття 6. Культура, наука та політика в українських землях міжвоєнного часу

План заняття

1. Реформи освітньої системи у 1920–1930 ті рр. Інститути народної освіти. Ліквідація неписьменності.
2. Заснування Української академії наук: структурні установи природничих дисциплін. Основні напрямки досліджень в біології
3. «Червоний ренесанс» / «Розстріляне Відродження»:
 - а) літературні угруповання та напрямки. Літературна дискусія 1925–1928.
 - б) авангард в архітектурі та мистецтві. Конструктивізм
 - в) кіномистецтво: Дзига Вертов, Олександр Довженко, ВУФКУ.
 - г) згортання українізації. Розгром мистецьких угруповань та репресії проти митців та науковців. Пам'ять про Розстріляне Відродження в сучасному медійному просторі.

Література

1. Будинок Слово (сайт) URL: <https://proslovo.com/#15/50.00892/36.23515/-17.6/45>
2. ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління, сайт). URL: <https://vufku.org/>

3. Гармасар В. Г. Еволюція та хронологія біологічної науки у світі та Україні. Частина 2. Наука та наукознавство. 2024. № 4 (126). С. 109–127. URL: <https://doi.org/10.15407/sofs2024.04.109>
4. Камеристов Р. Червоний ренесанс. Як і за що відомих українців розстрілювали у Сандармосі 1937 року. Фокус. Листопад 2021. URL: <https://focus.ua/uk/archivist/497716-krasnyu-renessans-kak-i-za-hto-izvestnych-ukraincev-rasstrelivali-v-sandarmohe-v-1937-godu>
5. Клочко Діана, Винницька Ярина. Український авангард. Ковчег. Україна. 23.08.2023. URL: <https://www.kovcheg.ua/uk/reader/ukrayinskij-avangard>
6. Конструктивізм. Харків (сайт) URL: <https://constructivism-kharkiv.com/constructivism-ua>
7. Непрощений Олександр Довженко і комуністичні спецслужби / Ред. Ю. Шаповал. Варшава – Київ – Харків: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2022. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Dovzhenko-Varshava-2022-.pdf>
8. Примаченко Яна. 100 років кампанії лікнепу. Як більшовики українців грамоті навчали. DS News. 21 травня 2021. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/100-rokiv-kampaniji-liknepu-yak-bilshoviki-ukrajinciv-gramoti-navchali-21052021-425778
9. Тимчук Л. І. Освіта дорослих у навчальних закладах системи ліквідації неписьменності в Україні (20-30-і роки XX століття). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III (24), Issue: 48, 2015. URL: <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/Tymchuk-L.I.-Education-of-adults-in-educational-establishments-of-the-system-of-liquidation-of-illiteracy-in-Ukraine-20-30th-%D0%A5%D0%A5-of-century.pdf>
10. Хромова О. І. Українізація та її роль в становленні національної системи освіти: досвід 1920х – 30х років і сьогодення. Знаки питання в історії України: про що мріяли, що маємо, на що надіємося? *Матеріали XI Міжнародної наукової конференції до 25-річчя незалежності України та 150-річчя Михайла*

Грушевського (28–29 вересня 2016 р., м. Ніжин). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 84–90.

11. Цимбал Ярина. Літературна дискусія в шаржах і пародіях. Український тиждень. 16 лютого 2017. URL: <https://tyzhden.ua/literaturna-dyskusiia-v-sharzhakh-i-parodiiakh/>

12. Юринець Я. І. Реорганізація освітніх та науково-дослідних установ в Україні 1920–1930-х років. *Trends in the development of science in the modern world : proceedings of the XXXIII International Scientific and Practical Conference, Graz, Austria, August 23-26, 2022 / ed. board: Pluzhnik Elena [et al.]*. Graz, 2022. P. 320–321.

Методичні рекомендації

У першому питанні слід звернути увагу на ключові освітні реформи, що відбувалися в Україні у перші десятиліття радянської влади. Зокрема, важливо розглянути такі аспекти, як ідеологічні та політичні передумови реформування освіти, вплив більшовицької політики на її зміст і форми, особливості організації Інститутів народної освіти, масштаби та механізми реалізації кампанія з ліквідації неписьменності. Особливу увагу слід приділити зв'язку освітніх реформ із процесами українізації 1920-х років та їхньому згортанню наприкінці 1930-х.

Друге питання можна розглядати за такими аспектами: передумови заснування Української академії наук (УАН); структурні підрозділи Академії, що опікувалися природничими науками – біологічні, фізико-математичні та медичні секції, їхній вплив на розвиток науки; внесок українських учених (Володимир Вернадський, Микола Холодний, Данило Заболотний тощо). Також варто розглянути вплив політичних процесів на роботу Академії, особливо під час сталінських репресій, які призвели до розгрому деяких наукових напрямів

У третьому питанні слід визначити основні літературні угруповання («Гарт», «ВАПЛІТЕ», «Аспанфут» тощо), їхні програмні засади та ідейні суперечності; окреслити зміст літературної дискусії 1925–1928 рр., що розгорталася між представниками модернізму та пролетарської літератури. Говорячи про архітектуру, треба розглянути головні риси конструктивізму,

вказати основні архітектурні проєкти 1920-х років (Держпром у Харкові, будівлі в Києві та Одесі). В кіномистецтві слід звернути увагу на внесок ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління) у розвиток кінематографа і поміркувати над роллю кінематографа в радянській пропаганді.

У підпитанні про Розстріляне Відродження слід навести приклади репресій проти діячів культури та науки (Микола Хвильовий, Лесь Курбас, Валеріан Підмогильний) і проаналізувати, як пам'ять про «Розстріляне Відродження» відображена у сучасній літературі, кіно, мас-медіа та державній політиці пам'яті.

Заняття 7. Наука та культура УРСР після завершення Другої світової війни

План заняття

1. Загальний контекст історії післявоєнного суспільства та посилення ідеологічного тиску
2. Стан радянської генетики в міжвоєнний час. Розгром школи М. Вавілова
3. «Лисенківщина» та її вплив на подальший розвиток радянської генетики.
4. «Лист трьохсот»: боротьба радянських дослідників проти «лисенківщини».

Література

1. Бажан О. Репресивна політика радянських органів держбезпеки на Київщині у 1940-х – на початку 1950-х років URL: <https://www.academia.edu/96329969>
2. Вавилов Микола Іванович (1887–1943). Наукова спадщина з книжкового фонду ФБ ХНАУ ім. В.В. Докучаєва: до 130-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч. / уклад.: О. Д. Кандаурова, І. П. Жидких, О. І. Артюхова. – Харків : ХНАУ, 2018.
3. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Темпора, К., 2013. 388 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009294>

4. Про життєвий і науковий шлях видатного вченого-генетика академіка М.І. Вавилова. URL: <https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=3928> (дата звернення: 08.03.2025).
5. Сірук, Наталія Михайлівна. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 207 с.
6. Opalko A. I., Serzhuk O. P. Lysenkoism phenomenon in the genomic era. *Visnik ukrains'kogo tovaristva genetikeriv i selekcioneriv*. 2017. Т. 15, № 1. С. 69–77. URL: <https://doi.org/10.7124/visnyk.utgis.15.1.715>

Методичні рекомендації

У першому питанні слід звернути увагу на явище «ждановщини» та його вплив на радянське суспільство. Зокрема, важливо розглянути такі аспекти, як ідеологічні засади післявоєнної політики щодо культури, контроль над мистецтвом і наукою, переслідування діячів культури та літератури. Особливу увагу слід приділити наслідкам цієї політики для радянської науки та культури. Треба звернути увагу також на такі аспекти, як причини та механізми кампанії проти «безродних космополітів», форми післявоєнного антисемітизму, переслідування єврейських діячів науки та культури, зокрема, так звану «справу лікарів», її передумови, основні звинувачення, фігурантів справи та її наслідки для радянського суспільства, а також вплив цього процесу на радянську медицину.

Розглядаючи друге питання, слід зосередитися на розвитку генетичних досліджень у 1920–30-х роках. Особливу увагу варто приділити внеску Миколи Вавілова у радянську та світову науку, організації та діяльності його наукової школи. Окремо слід проаналізувати процес репресій проти М. Вавілова та його послідовників, що призвело до згортання генетичних досліджень у СРСР.

У третьому питанні важливо з'ясувати роль Трохима Лисенка у формуванні офіційної позиції керівництва Радянського Союзу щодо біологічної науки. Слід розглянути підтримку його ідей з боку держави, репресії проти генетиків та придушення науки. Окремо варто звернути увагу на довготривалі наслідки лисенківщини для розвитку біологічних наук у СРСР.

У четвертому питанні необхідно звернути увагу на передумови появи «Листа трьохсот», його основних підписантів та вимоги. Важливо розглянути реакцію влади на цей протест та його наслідки.

Заняття 8. Чорнобильська катастрофа: від ідеології до екології

План заняття

1. Стан атомної енергетики до Чорнобильської катастрофи. Ідеологічний чинник її розвитку (концепція «мирного атома»).
2. Події 26 квітня 1986 року. Ліквідація наслідків катастрофи.
3. Дослідження впливу радіації на людей та живі організми.
4. Міжнародна реакція на події у Чорнобилі. Конференція МАГАТЕ у серпні 1986 року. Розвиток екологічного руху після Чорнобильської катастрофи.

Література

1. Інформація про радіаційний стан довкілля зони відчуження. URL: <https://dazv.gov.ua/radiatsijnij-stan/informatsiya-pro-radiatsijnij-stan-dovkillya-zoni-vidchuzhennya.html>
2. Матеріали науково-практичної конференції «Радіоекологічні і радіобіологічні аспекти наслідків Чорнобильської катастрофи» м. Київ, 24–26 квітня 2015 року. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 225 с.
3. Після Чорнобиля. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2006. № 41. URL: <https://www.ji.lviv.ua/ji-arhiv.htm>
4. Плохій Сергій. «Українська політика і українська Незалежність значною мірою виникли з Чорнобиля» (інтерв'ю). *Локальна історія*. 22 квітня 2022 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/sergii-plokhii-ukrayinska-politika-i-ukrayinska-nezalezhnist-znachnoiu-miroiu-vinikli-z-chornobilia/>
5. Плохій Сергій. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків: Фоліо, 2023. 408 с.
6. Чорнобиль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988) / Упоряд.: О. В. Бажан, О. Г. Бажан, Г. В. Боряк, С. І. Власенко; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний

архів громадських об'єднань України. К.: Інститут історії України, 2017. 830 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013084>

Методичні рекомендації

Під час роботи над першим питанням пропонується розглянути контекст розвитку атомної енергетики в СРСР до 1986 року, звернути увагу на роль ідеології у популяризації концепції «мирного атома» та її вплив на суспільство. Рекомендується обговорити, як науково-технічний прогрес у ядерній енергетиці подавався через призму державної пропаганди. Що саме стало основою для надмірного оптимізму щодо безпечності атомних технологій?

У другому питанні варто приділити увагу хронології подій дня катастрофи, ключовим причинам аварії та ходу ліквідаційних заходів. Пропонується проаналізувати, як державна політика і бюрократична система вплинули на масштаби катастрофи та оперативність ліквідації її наслідків. Які ресурси та механізми було залучено для подолання наслідків аварії, і наскільки ефективними вони були?

Під час роботи над третім питанням студенти мають дослідити результати наукових досліджень, які були проведені після аварії. Які зміни в екології та біології зафіксували вчені? Особливу увагу слід звернути на вплив радіації на здоров'я ліквідаторів, місцевого населення та наступних поколінь. Чи змінило це розуміння ризиків використання атомної енергії?

У четвертому питанні рекомендується розглянути, як світова спільнота відреагувала на події у Чорнобилі. Обговоріть основні висновки та рішення, ухвалені на конференції МАГАТЕ у серпні 1986 року. Зверніть увагу на те, як катастрофа вплинула на становлення глобального екологічного руху, посилення контролю за ядерними технологіями та зміни у міжнародному законодавстві, пов'язаному з охороною довкілля.

Творчий проєкт 1

Персоналії української біологічної науки

Пропонується обрати представника української біологічної науки і підготувати презентацію з такими складниками: коротка біографія і здобуття освіти; у кого навчався, де працював або працює, з якими представниками українських і закордонних наукових осередків співпрацював або продовжує співпрацю; основні наукові інтереси і здобутки (публікації, патенти, винаходи і тощо).

За можливості навести цитати з опублікованих інтерв'ю або записати інтерв'ю самостійно (з вченим чи його учнями). 5–7 питань щодо наукових інтересів, особливостей роботи в умовах російсько-української війни, функціонування наукової школи (в разі наявності).

У презентації додати фото обраного науковця, фото обкладинок монографій, список найважливіших публікацій.

Творчий проєкт 2

Біологія та війна: усна історія періоду повномасштабного вторгнення Російської федерації

Пропонується обрати свідка або учасника бойових дій, які мають досвід роботи у біології, медицині чи екології, та підготувати презентацію за такою схемою: коротка біографія та професійний шлях; досвід роботи в науковій чи медичній сфері під час війни; основні наукові інтереси, напрямки досліджень; аналіз викликів і загроз, з якими стикаються біологи, екологи та медики у воєнний час.

За можливості – використання уривків з інтерв'ю чи власноруч записаних бесід (5–7 питань щодо впливу війни на роботу, перспектив розвитку науки в умовах конфлікту).

У презентації рекомендується додати фото експерта, зображення публікацій, дослідницьких матеріалів або документальних фото, що ілюструють тему.

4.Методичні рекомендації для підготовки до семестрового екзамену.

Список питань. Критерії оцінювання

Підсумковий контроль знань здобувачів (екзамен) проводиться з метою оцінки результатів навчання на завершальному етапі вивчення дисципліни у формі письмового екзамену в обсязі навчального матеріалу, визначеного програмою навчальної дисципліни, і в терміни, встановлені навчальним планом.

Період підготовки здобувачів до екзамену з курсу «Історія України: цивілізаційний вимір» є якісно новим етапом в опануванні ними матеріалом навчальної дисципліни. У цей час відбуваються узагальнення, синтез і систематизація знань, здобутих ними на лекціях, семінарських заняттях, у процесі самостійної роботи протягом семестру. Цілісне уявлення про історію України у цивілізаційному вимірі як науку, розуміння її внутрішньої логіки, місця в системі наукового знання у багатьох здобувачів складається саме під час підготовки до іспитів, коли їм доводиться охоплювати відразу весь вивчений раніше матеріал.

Підготовку до екзамену рекомендується розпочинати завчасно, використовуючи власний конспект лекцій, лекції, викладені викладачем на онлайн платформах, а також рекомендовану навчальну літературу. Обсяг і зміст вимог до здобувачів вищої освіти на іспиті визначаються навчальною програмою дисципліни й охоплюють матеріал, викладений у лекціях, розглянутий на семінарських заняттях та опрацьований студентами самостійно.

Питання для підготовки до екзамену викладач оприлюднює не менше ніж за місяць до екзамену

УВАГА! У разі використання заборонених джерел на екзамені здобувач одержує загальну нульову оцінку (0).

Загальна кількість балів за успішне виконання екзаменаційних завдань – 40. Час виконання – до 180 хвилин.

Екзамен проводиться у тестовій формі. Тест складається з 31 питань різного типу. Кожне тестове питання оцінюється в 1 бал. Питання у форматі есе оцінюється в 10 балів.

Типи питань:

1. Багатоваріантне (!Увага: за неправильну відповідь теж знімаються бали) – декілька правильних відповідей (їхня кількість буде вказана у формулюванні питання) – 10 питань. За кожне питання сумарно надається 1 бал, який пропорційно ділиться між правильними відповідями. Якщо студент обирає неправильну відповідь, то відповідно, частина оцінки за це питання знімається. 1 бал за питання, 10 балів за блок питань.
2. Одна правильна відповідь – 16 питань (з них 6 – візуальний матеріал). 1 бал за питання, 16 балів за блок питань.
3. Коротка відповідь – потрібно вписати слово або словосполучення (кількість слів буде вказано в формулюванні питання) – 4 питань. 1 бал за питання, 4 бали за блок питань.
4. Есе – 1 питання. 10 балів за питання, критерії оцінювання нижче.

Тестові завдання містять матеріал за темами з лекційного курсу, що перелічені нижче):

- **Знання термінів:** Великий терор, Генеральний Секретаріат, Голокост/Шоа, Магдебурзьке право, Русалка Дністровая, Руїна, абсолютна монархія, авторитаризм, археологічна культура, волюнтаризм, відлига, віче, гласність, десталінізація, дисидент, етнос, ждановщина, застій, звичаєве право, колективна пам'ять, колективізація, комеморація, космополітизм, куркуль, лендліз, лисенківщина, меморіальний комплекс, модернізація, модернізація, мікроісторія, неолітична революція, неп, номенклатура, остарбайтери, пакт Молотова-Рібентропа, перебудова, планова економіка, племінний союз, полемічна література, політика пам'яті, політична нація, продрозкладка, п'ятирічка, революція, сейм, стаханівський рух, теорія інтегрального націоналізму, тоталітаризм, українізація, феодальна роздробленість, феодалізм, форсована індустріалізація, фільварок, хвильовизм, холодна війна, цивілізація, шляхта, шістдесятництво, індоктринація, індустріалізація, історична пам'ять, історичне джерело, історичний міф, історіографія, історія повсякденності.
- Історія як наука. Підходи до періодизації історії України.

- Київська Русь у системі міжнародних відносин.
- Періодизація історії українських земель у складі Великого князівства Литовського.
- Концепція фронтиру в контексті вивчення історії українського козацтва.
- Війна, революція чи повстання: характер подій 1648–1672 рр. Становлення Української козацької держави в ході Визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.).
- Основні вектори міжнародних відносин Гетьманщини: Польща, Швеція, Туреччина, Московія (основні договори, їхні результати)
- Політична боротьба в Гетьманщині наприкінці XVII–початку XVIII ст.
- Інкorporація територій Лівобережжя та Слобожанщини до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст.
- Теорії нації (примордіалізм, концепція модерної нації). Концепція Відродження М. Гроха.
- Етнографічні дослідження та Українське національне Відродження на початку XIX ст.: український та європейський контекст.
- Теорія модернізації та її критика. Складники модернізації на території українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст.
- Індустріалізація Донбасу наприкінці XIX - на початку XX ст.
- Урбанізація на українських землях: народження міського способу життя
- Історіографічні проблеми Української революції 1917–1921 рр.
- Українська Держава Павла Скоропадського: зовнішня та внутрішня політика.
- НЕП і зміни в економічних відносинах.
- Індустріалізація кінця 1920-1930-х рр.: «Великі будови».
- Культура авангарду 1920-х рр.: кіно, література, архітектура.
- «Великий терор» 1930-х та інструменти його здійснення.
- Друга світова війна: причини, періодизація та наслідки для українських земель.
- Шістдесятники та дисиденти: основні ідеї, прояви течій.

- Майдан-1 vs Майдан-2: характер та результати подій.
- Російська агресія 2014 р. та міжнародна реакція. Анексія Криму та війна на Донбасі (2014–2022).
- Методи природничих наук у дослідженні давньої історії.
- Дослідження поховань. Типології могильників.
- Біоархеологія Київської Русі.
- Наукова революція XVI–XVIII ст.: загальноєвропейський контекст
- Система освіти в українських землях у ранньомодерний час. Колегіуми та знання у галузі природничих наук.
- Епідемії у XVI–XVIII ст. та боротьба з ними. Вплив на політичну, економічну та соціальну сферу життя
- Друга та третя НТР. Зміна парадигми біологічної науки за часів другої НТР
- Санітарно-гігієнічний стан українських міст наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.
- Розвиток промисловості та екологічні проблеми в українських містах наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.
- Реформи освітньої системи у 1920–1930-ті рр. Інститути народної освіти.
- Згорання українізації та «Розстріляне Відродження».
- Загальний контекст історії післявоєнного суспільства та посилення ідеологічного тиску («ждановщина», боротьба з «безродними космополітами», «справа лікарів»)
- Стан радянської генетики в 1940–1950-ті рр. Розгром школи М. Вавілова.
- «Лисенківщина» та її вплив на подальший розвиток радянської генетики.
- Події 26 квітня 1986 р. Ліквідація наслідків катастрофи.
- Дослідження впливу радіації на людей та живі організми.
- Міжнародна реакція на події у Чорнобилі. Конференція МАГАТЕ у серпні 1986 року.
 - Вплив Чорнобильської катастрофи на екологічний активізм в Україні.

Зразок завдання для есе

(передбачає опрацювання історичного джерела. Може бути писемне або аудіовізуальне джерело):

Зразок 1:

Прочитайте джерело та дайте відповіді на питання (10 балів).

Із спогадів Л. М. Кравчука про розпад СРСР. 7 грудня пізно увечері ми зібралися у резиденції «Віскулі» – Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем'єри – Володимир Кебіч та Вітольд Фокін, а також російський держсекретар Геннадій Бурбуліс. Під час вечері вирішили усі офіційні питання відкласти на ранок. О десятій 8-го грудня ми сіли за стіл переговорів. Повністю описувати ті події не бачу сенсу. Зупинюся на ключових, з моєї точки зору, епізодах. Безумовно, усі присутні знали про підсумки нещодавнього референдуму в Україні. Але я вважав принциповим якнайширше ознайомити своїх колег по переговорному процесу з тим, що відбулося у нашій країні кількома днями раніше. Незабаром я пересвідчився, що не помилився. Навіть не очікував, що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо у традиційно російськомовних регіонах – у Криму, на Півдні та Сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їх кількість у республіці становила близько 14 мільйонів) настільки активно підтримала державну незалежність, виявилось для них справжнім відкриттям...Обговорення, що тривало понад дві години, виявилось бурхливим і важким. Як завжди буває в таких випадках, з'явився камінь спотикання. Виникло питання: чи мають три країни право приймати рішення щодо розпуску Союзу, який був створений за участю більшої кількості учасників? Після довгих перемовин і консультацій з правниками ми нарешті відшукали компроміс. Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення...Коли важка праця була завершена, всі ми відчули велике піднесення. Я пригадав, як геніальна Ліна Костенко

напередодні грудневого референдуму з палким словом звернулася до земляків: «Люди! Ось ви в неділю підете до виборчих діляниць, але не думайте, що це ваші кроки. Це вже хода історії!» Коли я дивився на кілька аркушів паперу, на яких ще й чорнило не висохло, я починав усвідомлювати: тільки що ми не лише уклали угоду – ми написали новий розділ історії. У першому абзаці документа, підписаному керівниками Білорусі, Росії та України, зазначалося: «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування».

1. Як Леонід Кравчук оцінює значення розпаду СРСР у своїх мемуарах?
2. Яких складнощів у переговорному процесі торкається автор?
3. Як описується ситуація в Україні?

Зразок 2:

Перегляньте відео за посиланням та дайте відповідь на питання нижче.

Посилання: https://youtu.be/_fFJMpDxCMU

1. На яких темах акцентовано у хроніці? До яких тематичних блоків можна віднести інформацію, подану у відеоматеріалі?
2. Які пропагандистські меседжі просуваються через цю хроніку?
3. Якими засобами це створюється?

Критерії оцінювання есе (аналіз джерел):

0 балів – робота відсутня

1 бал – здобувач подав відповідь, але більшість питань залишилися нерозкритою, відповідь не містить аналізу або аргументів.

2 бали – здобувач дав формальну відповідь, але не зміг її аргументувати

3 бали – відповіді поверхневі, бракує логіки та аналізу.

4 бали – здобувач відповів на всі запитання, але відповіді слабо аргументовані, відповідь не спирається на історичний контекст

5 балів – здобувач правильно відповідає на всі запитання, але відповіді сформульовані нечітко або мають поверхневий характер, логіка викладу не завжди переконлива.

6 балів – відповіді загалом правильні, але аналіз недостатньо глибокий, допущені фактичні та/або граматичні помилки.

7 балів – здобувач дає правильні відповіді, але є неточності або логічні похибки, аргументація наявна, проте деякі тези потребують кращого пояснення.

8 балів – здобувач добре розібрався в темі, проте є окремі неточності, всі запитання розкриті, але деякі аспекти подані поверхнево

9 балів – здобувач майже ідеально засвоїв матеріал, але є незначні недоліки, деякі пояснення можна деталізувати, зустрічаються незначні неточності

10 балів – здобувач повністю розкрив тему, продемонстрував ґрунтовні знання та вміння аналізувати матеріал.

Зразок екзаменаційного тесту:

1. Які виділяють течії дисидентства? (4 правильні відповіді)
 - правозахисна
 - релігійна
 - національна
 - економічна
 - екологічна
 - наукова
 - літературна
 - етнографічна

2. Які діячі входять належать до Розстріляного Відродження? (4 правильні відповіді)
 - Микола Хвильовий
 - Микола Куліш
 - Лесь Курбас
 - Михайль Семенко
 - Пантелеймон Куліш
 - Олександр Олесь
 - Микола Костомаров
 - Герасим Смотрицький

3. Які території повернулися до складу України внаслідок демаркації кордонів після Другої світової війни? (4 правильні відповіді)

- Бессарабія
- Буковина
- Закарпаття
- Галичина
- Стародубщина
- Східне Поділля
- Сіверщина
- Крим

4. Які полки були у складі Слобідської України? (4 правильні відповіді)

- Харківський
- Ізюмський
- Сумський
- Охтирський
- Чигиринський
- Полтавський
- Лубенський
- Чернігівський

5. З якими країнами Богдан Хмельницький вів дипломатичні стосунки? (4 правильні відповіді)

- Московія
- Османська імперія
- Молдавія
- Трансильванія
- імперія Габсбургів
- Британія
- Франція
- Італія

6. Хто з цих діячів був Великим князем Литовським? (4 правильні відповіді)
- Вітовт
 - Гедимін
 - Міндовг
 - Ольгерд
 - Ярема Вишневецький
 - Костянтин Острозький
 - Любарт
 - Святополк
7. Що з цього є складовими процесу модернізації? (4 правильні відповіді)
- секуляризація
 - демократизація
 - індустріалізація
 - урбанізація
 - консерватизм
 - абсолютизм
 - просвітництво
 - посилення впливу церкви
8. Які організації були створені на території Наддніпрянщини? (4 правильні відповіді)
- Братство тарасівців
 - Революційна українська партія (РУП)
 - Гурток романтиків
 - Кирило-Мефодіївське товариство
 - Русько-українська радикальна партія (РУРП)
 - Товариство імені Духновича
 - Головна руська рада
 - Руська Трійця

9. Які події відбулися під час Української революції середини 17 століття?
(4 правильні відповіді)
- битва під Берестечком
 - битва під Пилявцями
 - битва під Жовтими Водами
 - битва під Охматовом
 - повстання Семена Палія
 - битва під Полтавою
 - битва на горі Маківка
 - битва під Мотовилівкою
10. Які явища та події визначали період перебудови? (4 правильні відповіді)
- гласність
 - Чорнобильська катастрофа
 - початок кооперації
 - вивід військ з Афганістану
 - рух шістдесятників
 - волонтаризм
 - геронтократія у політиці
 - посилення ідеологічного тиску
11. З якою країною Юрій Хмельницький підписав Слободищенський трактат?
- Річ Посполита
 - Османська імперія
 - Московія
 - Велике князівство Литовське
12. До якої окупаційної зони в період Другої світової війни належала Бессарабія?
- Трансністрія
 - Дистрикт Галичина

- прифронтна зона військового управління
 - Рейхкомісаріат Україна
13. Фронтір відповідає українському терміну...
- все зазначене
 - прикордоння
 - контактна зона
 - межа
14. Українська Держава відповідає періоду перебування при владі...
- Павла Скоропадського
 - Центральної ради
 - Директорії
 - Народного Секретаріату
15. Незалежність УНР була проголошена
- IV Універсалом
 - I Універсалом
 - II Універсалом
 - III Універсалом
16. У 2004 році сталася така подія:
- Помаранчева революція
 - Революція Гідності
 - Україна без Кучми
 - Протести на граніті
17. Битва під Мотовилівкою сталася під час...
- Української революції 1917-1921 рр.
 - Української революції середини 17 століття
 - Першої світової війни
 - Другої світової війни
18. Успішні договори з Візантією (907, 911) уклав/ла
- Олег

- Ольга
- Святослав
- Аскольд

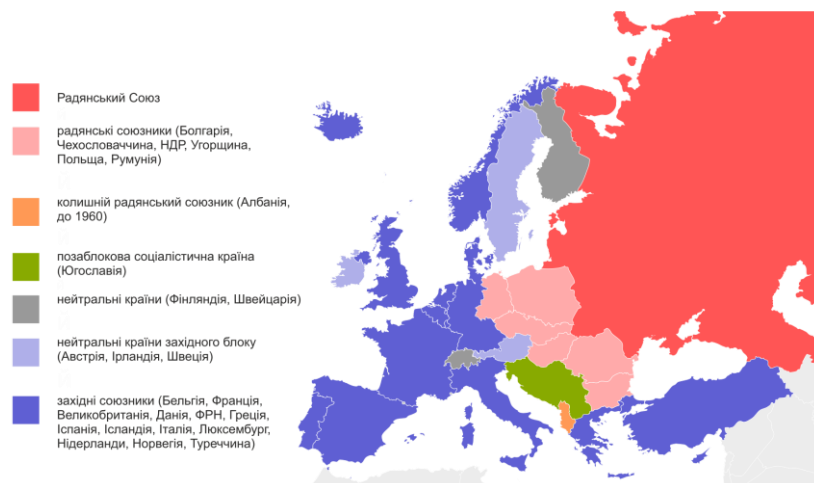
19. Хто очолював козацьку державу середини 17 століття?

- гетьман
- кошовий отаман
- наказний отаман
- князь

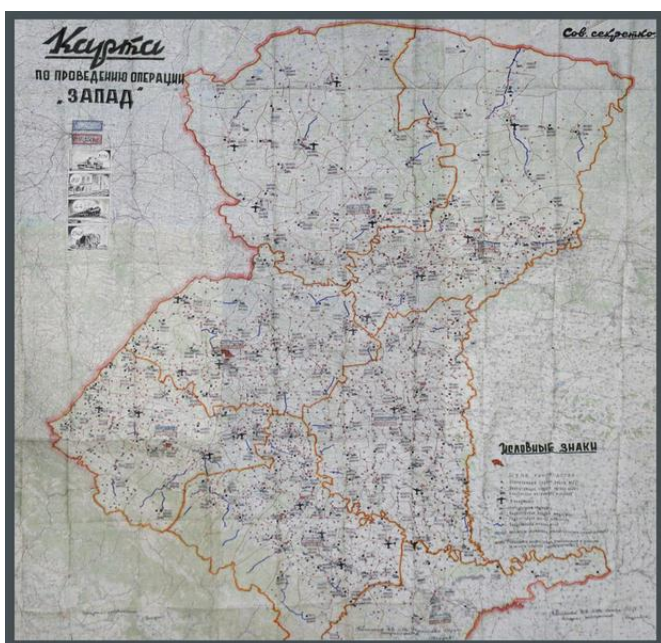
20. На які адміністративні одиниці поділялася територія Гетьманщини у середині 17 століття?

- полки та сотні
- воєводства та гміни
- губернії та повіти
- князівства

21. Який процес показано на мапі?

- поділ Європи в часи Холодної війни
- поділ Європи в часи Першої світової війни
- поділ Європи в Другій світовій війні

22 Який процес показано на мапі?

- масові депортації населення
- зміна адміністративного устрою західноукраїнських земель
- військову операцію часів Другої світової війни

23. Який процес ілюструє фото?

- дефіцит товарів повсякденного вжитку

- планову економіку
- пріоритетність легкої промисловості над важкою

24. Який процес ілюструє фото?

- народна тіньова економіка
- перехід до капіталістичних відносин
- підтримка малого бізнесу

25. Який процес ілюструє фото?

- утворення Осі Рим-Берлін-Токіо
- мілітаризація держав у міжвоєнний період
- встановлення тоталітарних режимів

26.Цей гетьман....

- лівобережний
- правобережний
- всієї України

27. Процес, початок якому було покладено на XX з'їзді КПРС у 1956 році

Відповідь:

28. Назва для серії військових та дипломатичних конфліктів між США та СРСР після Другої світової війни (приблизні хронологічні рамки 1947–1991)

Відповідь:

29. Назва політичного режиму, який характеризується повним контролем у всіх сферах життя

Відповідь:

30. Назва політичного періоду під час перебування при владі Леоніда Брежнєва

Відповідь:

31. Перегляньте відео за посиланням та дайте розгорнуту відповідь на питання нижче у формі есе.

Посилання: https://youtu.be/1EZ3mUYhpGA?si=YMKXE7dixSeudK_K

1. Які теми в центрі уваги у хроніці? До яких тематичних блоків можна віднести подану інформацію?
2. Які пропагандистські меседжі просуваються через цю хроніку? Якими засобами це створюється?

5.Рекомендована література для підготовки до екзамену

1. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-те вид., доп. Київ: Академія, 2023. 560 с.
2. Грицак Ярослав. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: ПОРТАЛ, 2023. 408 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 2019. 656 с. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/hrytsak-naryse-istorii-ukrainy>.
4. Історія України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/metod_ua/pdf/tancura_kulich_peresada_2020.pdf
5. Історія цивілізації. Україна. Т. 1. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст.) / Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало та ін.; упоряд. М. Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2020. 586 с.
6. Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900–1256) / О. Б. Бубенок, А. М. Домановський, О. О. Дядечко та ін.; упоряд. О. Є. Черненко. Харків: Фоліо, 2021. 612 с.
7. Навігатор з історії України. Повоєнний СРСР / Валентина Мержиєвська, Діана Житня-Кебас, Олександр Маєвський, Ігор Цеунов, Юрій Шаповал, Ярослав Грицак. К.: ПОРТАЛ, 2023. 204 с.
8. Навігатор з історії України. Русь / Вадим Арістов, Галина Качур, Ярослав Грицак. К.: ПОРТАЛ, 2024. 144 с.
9. Навігатор з історії України. Світові війни / Олександр Маєвський, Валентина Мержиєвська, Діана Житня-Кебас, Ігор Цеунов, Ярослав Грицак. К.: ПОРТАЛ, 2022. 304 с.
10. Навігатор з історії України. Сучасність / Валентина Мержиєвська, Павло Артимишин, Галина Качур, Софія Рунова, Ярослав Грицак. К.: ПОРТАЛ, 2023. 224 с.

11. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rafalskyi_kultura_192.pdf
12. Український Мультифронтір. Нова схема історії України (неоліт — початок ХХ століття) / Ред.: Сергій Громенко. К.: Фабула, 2024. 480 с.
13. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Tsyvilizatsijna-identychnist-ukrainstva..pdf>

6.Список використаної літератури

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. Фонд “Міжнарод. фонд. дослідж. освіт. політики”; за заг. ред. Т.В.Фінікова, А.Є.Артюхова. К.; Таксон, 2016. 234 с.
2. Воєвідко Л. Організація самостійної роботи здобувачів вищої освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2018. Т. 2. № 25. С. 21–28.
3. Гладких Г. В., Шарова Т. М. Організація самостійної діяльності здобувачів вищої освіти засобами ІКТ. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 69, Т. 2. С. 70–74.
4. ДСТУ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання / Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Уведено вперше ; чинний від 2016-07-01]. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 17 с.
5. Зякун А. І. Викладання національної історії у вищих навчальних закладах України: Формування нового змісту. *Сумська старовина*, 2019. (54), С. 55–63.
2. Коротенко Д. В. До питання викладання історичних дисциплін в сучасних закладах вищої освіти України. *International scientific and practical conference «Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU» (Wloclawek, Republic of Poland, October 30–31)*. Wloclawek: Izdevniec-iba «Baltija Publishing», 2020. С. 52–55.
3. Макогончук Н. В., Гевко О. І. Викладання історії України у вищій школі: інноваційні підходи. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук – 2022: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 10 черв. 2022 р.)*. Чернігів: Академія ДПтС, 2022. С. 35–38.
4. Методичні рекомендації для організації та проведення семінарських занять і самостійної роботи з курсу «Історія України» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освітньо-професійних програм: «Біомедична електроніка та комп’ютерні системи», «Радіофізика, біофізика та комп’ютерні системи», «Інформаційні технології керування складними

системами» / уклад. М. Є. Домановська. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 68 с.

5. Організація семінарських занять і самостійної роботи з курсу «Історія України» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освітньо-професійних програм «Астрономія», «Фізика», «Інформаційні технології (ІТ) в фізиці»: методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освітньо-професійних програм: «Астрономія», «Фізика», «Інформаційні технології (ІТ) в фізиці» / уклад. М. Є. Домановська. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. 46 с.

6. Методичні вказівки до семінарських занять з історії України: для студентів усіх спец. / уклад.: І. В. Дворкін та ін. Харків: НТУ «ХП», 2021. 48 с.
URI: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/54541>.

7. Степанков В. Проблеми формування методологічних засад концепту навчального курсу «Методика викладання історичних дисциплін у ЗВО» (з власного досвіду викладання). *Проблеми дидактики історії*. 2020. (11), С. 3–17.

8. Шалашна Н., Воронова Н. Основні напрямки інтегрування курсів історії України і української культури та всесвітньої історії у вищій школі. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2022, № 1 (101). С. 33–42.

9. Шаров С. В. Самостійна робота як умова формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Сучасні тенденції розвитку української науки : матеріали Всеукр. наук. конф. (21–22 липня 2017 р., м. Переяслав-Хмельницький). Переяслав-Хмельницький, 2017. № 5. С. 35–38.

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Боженко Анастасія Олегівна
Домановська Марина Євгенівна
Шкабура Ярослав Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

Методичні рекомендації для семінарських занять
і самостійної роботи
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
освітньо-професійних програм «Біологія»,
«Середня освіта (біологія та здоров'я людини)»,
«Біотехнології та біоінженерія»

В авторській редакції

Підписано до розміщення 28.03.2025. Гарнітура Times New Roman.
Обсяг 1,087 Мб. Ум. друк. арк. 1,44. Зам. № 97/25.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна